

УДК 7.033.2

М.В. Фомін

ПРО ТИПОЛОГІЮ ХРИСТІЯНСЬКИХ ХРАМІВ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ

В статті вивчається історія християнської архітектури, яка починається в перші століття нашої ери, аналізуються основні архітектурні типи, які лягли в основу розвитку християнської культової архітектури перших століть нашої ери, визначається типологія християнських храмів перших століть нашої ери. Аналіз письмових джерел та окремих археологічних пам'яток дозволяє зробити висновок про те, що до III ст. вже сформувалося три основних типи християнської культової архітектури. Першим типом стали «могили мучеників» – місця пов'язані з шануванням Святих. Могили Святих стали першими вівтарями. Другим типом стали «domus ecclesiae», «будинки зібрань» – приміщення в приватних будинках перебудовані в церкві, про які згадують вже Послання апостолів. Третім типом стали церкви побудовані як окремі споруди, про які згадують агіографічні джерела. Після перемоги християнства відбувається трансформація основних типів. «Могили мучеників» стають мартиріями, домашні церкви зникають, а на зміну церквам перших століть приходять величні храми епохи Феодосія.

Ключові слова: християнство, церква, domus ecclesiae, кімітірій, катакомба.

В статье изучается история христианской архитектуры, которая начинается в первые столетия нашей эры, анализируются основные архитектурные типы, которые легли в основу развития христианской культовой архитектуры первых столетий нашей эры, определяется типология христианских храмов первых столетий нашей эры. Анализ письменных источников и отдельных археологических памятников позволяет сделать вывод о том, что к III веку уже сформировалось три основных типа христианской культовой архитектуры. Первый типом стали «могила мучеников» – места связанные с почитанием Святых. Могила святых стали первыми алтарями. Второй типом стали «domus ecclesiae», «дома собраний» – помещения в частных домах перестроенные в церкви, о которых упоминают уже Послания апостолов. Третьим типом стали церкви, построенные как отдельные сооружения, о которых упоминают агиографические источники. После победы христианства происходит трансформация основных типов. «Могила мучеников» становятся мартиріями, домашние церкви исчезают, а на смену церквам первых веков приходят величественные храмы эпохи Феодосия.

Ключевые слова: христианство, церковь, domus ecclesiae, кимитирий, катакомба.

About the typology of the Christian churches of the first centuries. The history of Christian architecture begins in the first century A.D. Analysis of written sources and some archaeological monuments allows make some conclusions. By the 3rd century there are three main types of temples. The first type – «tombs of the martyrs», the place of worship of the early Saints. The tombs of the martyrs were the first altars. The second type – «domus ecclesiae», premises in private houses that have been rebuilt in the churches. About such structures tell the New Testament books. The third type - churches that were built as a final buildings. About such churches mentioned by hagiographic sources. After the victory of Christianity begins the transformation of the basic types. «Tomb of the martyrs» are converted to Martire, house churches disappear, the Church of the first centuries replaced to the majestic temples of Theodosius epoch.

Key words: christianity, church, domus ecclesiae, kimitiry, catacombs.

Постановка проблеми. Питання про рані християнські культові споруди на сьо-

годні дуже складне. Регіони в яких християнство було широко поширене в перші

століття, за рідкісним винятком, не стали територією планомірного, системного археологічного дослідження. Розкопки багатьох пам'яток дозволяють простежити не тільки процес розвитку архітектурної традиції, але і деякі особливості поховального обряду та поминання померлих. Саме тому вивчення історія християнської архітектури, яка починається в перші століття нашої ери, аналіз основних архітектурних типів, які лягли в основу розвитку християнської культової архітектури перших століть нашої ери, а також визначення типології християнських храмів перших століть нашої ери залишаються актуальними проблемами.

Аналіз актуальних досліджень. Аналізуючи історіографію даної проблеми можна зробити висновок, що у наукових дослідженнях вітчизняних вчених ця проблема не знайшла відображення, не дивлячись на те, що деякі окремі пам'ятники на території сучасної України можуть бути віднесені до цього періоду. Серед іноземних спеціалістів також не має остаточної думки щодо цього питання. Більшість вчених у наукових працях стосовно ранньохристиянських культових споруд починають дослідження з Костянтинівського часу, та лише оглядово згадують про попередні часи. В літературі майже відсутні згадки про культові споруди перших століть. Таких пам'ятників настільки мало, та інформація про них занадто слабо поширена, що багато дослідників схильні стверджувати, що в перші століття християни храмів не влаштовували [6, с. 26]. Дослідження цієї проблеми може дозволити більш детально з'ясувати еволюцію ранньохристиянської архітектури та культури в цілому, адже архітектура – це світогляд у камінні.

Мета статті полягає в аналізі основних архітектурних типів, які лягли в основу розвитку християнської культової архітектури перших століть нашої ери, в вивченні типології християнських храмів перших століть нашої ери.

Виклад основного матеріалу. Аналіз відомих поодиноких пам'ятників християнства перших сторіч спільно з письмовими джерелами дозволяє зробити ряд ціка-

вих висновків щодо місць відправлення християнського культу в перші століття і спробувати сформулювати типологію. Традиційно, першими місцями зборів і богослужінь християн вважаються «могили мучеників» (місця поховання загиблих «за віру») – саме вони ставали першими вівтарями. На згадку про них в сучасній церкві присутні мощі святих. Вже в 269 р. на Римському Заході було постановлено, що Божественна Літургія повинна відправлятися над мощами святих [11, с. 559].

Дослідник катакомб Пауль Штайгер стверджував, що перші християнські кладовища з'являються у II ст. [23, р. 49-54]. У передмістях Риму виявлено більше 60 підземних християнських кладовищ – кімнатів відомих як Римські катакомби. Аналогічні комплекси існували на території Італії та Греції, центральної Азії, в Африці, на Кіпрі, у Сирії, Фрігії, Палестині, Єгипті та багатьох інших місцях [10, с. 23, 21, 22; 18]. Найчастіше в літературі зустрічаються згадки про римські катакомби Калліста та Севастіана на Аппієвої дорозі, св. Агнії на *via Nomentana*, Пріскіллі на *via Salaria nova*, катакомби Домітилли, катакомби Калліста [10, с. 26; 2, с. 71-111].

Згідно до римських законів, місце поховань вважалось недоторканим. Дозволялося вільне існування поховальних асоціацій, якого б віросповідання вони не дотримувалися. Такі об'єднання користувалися правом зібрань у місцях поховання своїх членів і навіть могли мати свої вівтарі для відправлення культів. Користуючись цим правом, християни збиралися у місцях поховань своїх братів [8, с. 37-38].

Приміщення у катакомбах прийнято розділяти на малі (кубікули), середні (крипти), великі (капели). Кубікули були своєрідними сімейними склепами. По стінах в декілька рядів розташовувалися локули – ніші, в яких укладалися тіла померлих. Передня сторона кубікули могла мати форму півкруглої ніші, подібно вівтарній апсиді, де іноді розташовувалася могила мученика. Крипти являли собою невеликі підземні церкви. Передня частина була призначена для духовенства. Капели або церкви відрізнялися розмірами і оздобленням. В них могло бути кілька приміщень, розмір яких

бував досить значним [10, с. 28].

Прийнято вважати, що віктарного приміщення в сучасному розумінні не було, його заміняла невелика, напівкругла апсида або ніша, відокремлена низькою огорожею, сліди якої збереглися в деяких катакомбах до теперішнього часу [10, с. 28]. Тут встановлювалася гробниця мученика, яка й могла служити престолом для здійснення Євхаристії. У перші століття починають формуватися і наземні меморіальні комплекси на місці поховання Святого. Саме вони, згодом, лягли у основу так званих центричних храмів, округлої чи хрестоподібної форми.

В деяких випадках для здійснення богослужіння виступали приміщення в приватних будинках – «дім зборів», «domus ecclesia», церкви у приватних маєтках. Про це згадується в Посланнях і Діяннях святих апостолів («Вітайте Прискілли та Акіллу, співучасників моїх у Христі Ісусі ... та їхню домашню Церкву» (Рим. 16, 3-4; Колос. 4, 15; Філім. 1, 2 та ін.)). Навіть перша Євхаристія, на якій сам Христос встановив традицію, відбувалася у приватному домі. Автор «Філопатріса» (сатиричного твору перших століть, в якому осміюються християни) описував таку домашню церкву: «... Випадок завів мене в незнайомий дім, піднявшись по сходах, я опинився в кімнаті з визолоченими карнизами, яка нагадувала собою палати Менелая. Тут я знайшов, втім, не прекрасну Олену, а уклінних людей ... » [3, с. 65]. Св. Іоанн Златоуст (сер. IV ст.) розповідає про те, як власник будинку в місті Амасії (Південне Причорномор'я), на ім'я Хрисафій, бажаючи обернути частину свого будинку в церкву, закликав художника і наказав йому зняти розташовані в домі мозаїки, на яких було зображення Афродіти та замінити їх новими, на християнські теми [9, с. 675 - 689].

Ймовірно, у подібні церкви перебудовували «домашні базиліки», «триклінії», місце, де в античному будинку сходилися для бенкетів та бесід члени сім'ї, рідні й друзі [3, с. 71-72; 12]. У «спогадах св. Климента» розповідається, що один із знатних християн Антіохії на ім'я Феофіл «освятив під ім'ям церкви величезну бази-

ліку свого будинку» і передав її у розпорядження своїх одновірців [3, с. 71-72]. У християнський храм було перебудовано домашню базиліку у будинку одного з можливіших та найвпливовіших людей Риму – префекта Юнія Баса. Що стосується внутрішнього устрою, то можливо лише припускати, що в приміщеннях знаходилося пристосування (стіл) для здійснення Євхаристії, піднесення для читця, місце для священнодійства і молитви та окремих стіл або приміщення, куди складали жертви віруючих.

Але по мірі зростання числа християн, все більше виникала небезпека ухилень, ересей. У зв'язку з цим постало питання про контроль з боку церковноначалія. У наслідок цього було сформовано ряд дисциплінарних обмежень, спрямованих на домашні зібрання для богослужінь. Так Гангрський собор (між 362-370 рр. [15]) фактично забороняє збори «не маючи із собою пресвітера, з волі єпископа» (прав. 6). Лаодикійський собор (сер. IV в.) забороняє здійснювати євхаристію в будинках (прав. 58) [3, с. 70].

Перший з відомих подібних храмів – молитовний будинок у Дура-Европос (не раніше 233 р.). Його відкриття швидше нагадує пригодницький роман [2, с. 96; 20; 19]. В 1920 р. на підмандатної англійцям території Месопотамії спалахнуло повстання арабів. Військові зайняли стратегічно важливу висоту Саліхіє і почали рити окопи. Один з них наткнувся на стіну з фресками. Капітан М.С. Мерфі зробив перші кольорові замальовки і відправив їх з донесенням до штабу [2, с. 97]. Першим дослідником став представник Чиказького університету Дж.Г. Брестед [16; 2, 97]. Після того, як територія Сирії перейшла під контроль Франції, розкопки продовжив Ф. Кюмон. У подальшому, роботами довгий час завідував М.І. Ростовцев [20]. На незначній відстані один від одного були відкриті залишки християнського комплексу, синагоги, язичницьких культових споруд. Вивчення цих пам'яток дозволило висвітлити багато питань, в тому числі і не пов'язані з християнським мистецтвом.

Центром християнського комплексу був невеликий двір, до якого виходило де-

кілька приміщень. На південній стороні знаходилася головна кімната (5x13 м) з піднесенням у східній частині, можливо для вівтаря. Вона дозволяла вміщати до 70 чоловік. Кімната у північно-західному куті використовувалася як баптистерій. Над прямокутною купіллю перебувала арочна конструкція. Її фасад був розписаний рослинними орнаментами, над купіллю зображені небозвід із зірками. Стіни містили також розписи на теми Старого і Нового Завітів. В результаті багаторічних планомірних розкопок було виділено три будівельних періоду, близько 256 р. будинок було частково розібрано і на його залишках було зведено насип покликаний додатково укріпити стіни міста. На стінах збереглася значна кількість графіті (18 текстів). Вони, зокрема, містять заклики пом'янути Павла і Петра, його сина; смиренного Сісеона; Прокла та Дорофея. Один з написів був датований 232 або 233 рр. до цього часу відносять останню перебудову комплексу [2, с. 108].

У Римі близько за конструкцією до храму в Дура-Европос була церква III ст. поблизу до сучасної Сан Мартіно аі Монті. Залишки ранніх церков перебудованих з приватних будинків знайдено під пізнішими храмами Св. Климента, Св. Анастасії [9, с. 675 - 689]. Після перемоги християнства та визнання його у якості офіційної релігії Імперії «дома зібрань» поступово зникають.

Що стосується безпосереднього будівництва церков, як окремих цільових споруджень, то можна лише констатувати, що в III ст. вони вже існували. Св. Григорій Нисский (бл. 335 – 394 рр.) в «Слові про життя св. Григорія Чудотворця» розповідає, що прибувши в Неокесарію (суч. Ніксар, Туреччина) св. Григорій Чудотворець (бл. 213 - бл. 270-275,) «негайно приступив до побудови храму ... Цей храм є тією самою, будовою, якої він поклав початок, а гідно прикрасив його один із його наступників. Храм цей бачимо донині...» [13, с. 126-197]. Євсевій Кесарійський відзначав: «Хто і як опише, ці численні звернення до Христа, ці безліч зборів у всякому місті і ці чудові зібрання в молитовних будинках... не задовольняючись старими будівлями,

християни по всіх містах почали будувати великі церкви» [5]. Але ситуація багато в чому змінюється з приходом до влади Діоклетіана, який видав едикт «всюди руйнувати церкви...». «Ми на власні очі бачили, руйнування молитовних будинків ... і спалення божественних і священних книг серед площ» - пише Євсевій [5]. Луцій Целій Фірміан Лактанцій згадує про руйнування храму в Нікомедії, резиденції Діоклетіана «... з світанком прийшли до церкви нашої військової і поліцейські чиновники зі значним загоном варти і, розламавши двері, почали шукати зображення Божества, палити священні книги, все грабувати і руйнувати».

З побоювання пожежі, яка могла загрожувати сусіднім будівлям, вирішено було розламати храм. «Тоді підступили до нього озброєні сокирами й іншими знаряддями преторіанці, і, хоча храм був вельми високий, але в короткий час зруйнований дощенту». Можна судити, що церква в Нікомедії являла собою досить великих розмірів будівлю [7].

Наприкінці XIX ст. в районі міста Салони (Хорватія, Адріатичне узбережжя, колишня столиця провінції Далмація) було відкрито ряд комплексів перших сторіч, які включали як церкви, так і некрополі [2, с. 94-96; 17; 4; 14]. Найбільш відомим з них є Марусінак і Монастиріна. Обидва центри сформувалися навколо меморіальних комплексів: Марусінак – навколо мартирія св. Анастасія з Аквілеї (+304 р.), Монастиріна – мала центром могилу мученика, ймовірно, це св. еп. Домна. Його було страченого разом із Анастасієм за часів імператорства Діоклетіана. Цікавим фактом є те, що св. еп. Домна походив з родини християн, які втекли із Сирії [2, с. 94-96].

Розкопки пам'яток Салони дозволили простежити не тільки процес розвитку архітектурної традиції, але і деякі особливості поховального обряду та поминання померлих. Могили мучеників шанувалися одновірцями, над ними починають зводити спеціальні споруди для поминальних служб та трапез – агап. Нерідко центром таких служінь виступала надгробна плита або кришка саркофага святого. Над ними

могли ставитися і спеціальні столики (вівтарі) з додатковою стільницею-мензою. Кришки, як правило, мали спеціальні поглиблення (тесели) в які ставили спеціальні блюда, чаши, кубки. Крім цього, хоча б одне поглиблення мало наскрізний отвір, через який у могилу проливали вино та елей.

Фактично, все це дозволяє стверджувати, що вже до середини III ст. християни починають зводити і перші храми як окремі, суто культові споруди. Апостольські постанови зберегли опис устрою церкви: «Так буде, будівля витягнута, звернена на схід, з пастофоріями по обидва боки на схід, подібно до корабля. В середині буде поставлений престол єпископа, по обидві сторони його нехай сидять пресвітери, а диякони нехай стоять біля, одягнені у повне облачення... За їх розпорядженням в іншій частині будинку нехай сядуть миряни з повним мовчанням і благочинністю, а жінки окремо, і вони нехай сидять, дотримуючись мовчання. У середині ж читець, ставши на деякому підвищенні, хай читає книги Мойсеєві ... А придверні хай стоять при входах чоловіків, охороняючи їх, дияконіси ж при входах жінок ...». У восьмій книзі того ж пам'ятника ще з більшою ясністю вимальовується головна частина храму (βήμα) або вівтар з жертвником (θυσιαστήριον), біля якого розташовувалося духовенство на чолі з єпископом, який здійснював евхаристію [1].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна констатувати, що у перші століття сформувалися три типи культових споруд. До першого можна віднести «могили мучеників», ранньохристиянські кладовища, катакомби, кімітірії, та поминальні споруди які будували над могилою Святого. До другого типу можна віднести «молитовні будинки», «будинки зібрання» – церкви, перебудовані з приміщень у приватних будинках. До третього типу можна віднести церкви, які будувалися як окремі споруди. Саме ці архітектурні типи лягли в основу розвитку християнської культової архітектури у подальшому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апостольские Постановления (через Климента, епископа и гражданина Римского) [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://krotov.info/acts/04/2/constit_apost.htm

2. Беляев Л.А. Христианские древности. Введение в сравнительное изучение / Л.А. Беляев. – СПб.: Алетейя, 2001. – 574 с.

3. Голубцов А.П. Из чтений по церковной археологии и литургике / А.П. Голубцов. – СПб.: Сатисъ, 2006. – 236 с.

4. Диль Ш. По берегам Средиземного моря / Ш. Диль. – М.: Издательство имени Сабашиниковых, 1915. – 316 с.

5. Евсевий Кесарийский Церковная история в 10 книгах [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.vehi.net/istoriya/cerkov/pamfil/cerkovist/history.html>.

6. Колпакова Г.С. Византийское искусство. Ранний и средний период. / Г.С. Колпакова. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 320 с.

7. Лактанций. О смертях гонителей [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://students.gf.nsu.ru/latin/lactanz.html>.

8. Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-Римском мире при Константине Великом / А.П. Лебедев. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 358 с.

9. Михайлов Б.П. Раннехристианская архитектура. Всеобщая история архитектуры в 12-ти томах / Б.П. Михайлов, В.Ф. Маркузон. – М.: Стройиздат, 1973. – Т-2. – 712 с.

10. Покровский Н.В. Очерки памятников христианского искусства / Н.В. Покровский. – СПб.: Лига-Плюс, 2000. – 412 с.

11. Православие. Словарь-справочник. / Под ред. Н. Терехова, Е. Калугина. – М.: Даръ, 2007. – 960 с.

12. Римский дом. Триклиний (triclinium) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://pompeii.ru/casa/triclinium.htm>.

13. Творения св. Григория Нисского // ТСОРП. – 1872. – Т. 45. – С. 126-197.

14. Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита. – М.: Индрик, 1997. – 321 с.

15. Цытин В.А., прот. Церковное право [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.sedmitza.ru/text/432356.html>.

16. Breasted J. Oriental Forerunners of Byzantine Painting. / J.Breasted. – Chicago, 1924.

17. Dyggve E. History of Salonitan Christianity. / E.Dyggve. – Oslo, 1951.

18. Henze A. Kunstführer Rom. / A.Henze. – Stuttgart, 1994.

19. Hopkins C. The Discovery of Dura – Evrospos. / C.Hopkins. – New-Haven – London, 1979.

20. Rostovtzeff M.I. Dura – Europos and its Art. / M.I.Rostovtzeff. – Oxford, 1938.

21. Stützer H.A. Die Kunst der römischen Katakomben. / H.A.Stützer. – Köln, 1983.

22. Stützer H.A. Frühchristliche Kunst in Rom. / H.A.Stützer. – Köln, 1996.

23. Styger P. Die Romanischen Katakomben / P. Styger. – Berlin, 1933.